

ŞƏHLA XANKİŞİ qızı **ƏLİYEVƏ**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

**AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRİN
LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI**

Xalqların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, anlaşması, milli ənənələrin və münasibətlərin inkişafı şəraitində milli dillərin öyrənilməsinə marağın artdığı bir vaxtda Bakı Dövlət Universitetinin

- - -

Hazırlıq şöbəsində təhsil alan əcnəbi tələbələrə Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili olan Azərbaycan dilinin tədrisi, xarici tələbələrin dilimizin şifahi və yazılı formalarını mükəmməl şəkildə mənimsəmələri məsələsi müasir təhsil sistemində qarşıya qoyulan ən mühüm vəzifələrdəndir. Xalqların ictimai-siyasi, elmi-mədəni sahələrdəki nailiyyətlərini öyrənmək, illərdən bəri xalqlar arasında mövcud olan iqtisadi, mədəni, ədəbi əlaqələri davam etdirmək, elm, texnika sahəsində yeniliklərdən xəbərdar olmaq, ümumiyyətlə, qloballaşma şəraitində xalqların bir-birinə integrasiyası kimi vacib məsələlərin həlli üçün də dil öyrənmənin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Hazırlıq şöbələrində Azərbaycan dilinin tədris olunmasının əsas məqsədi əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin fonetik sistemini, leksik və frazeoloji vahidlərini, orfoepiya və orfoqrafiyasını, qrammatikasını, üslubiyyatını, Azərbaycan tarixini, xalqımızın mədəni irsini öyrətmək, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri ilə xarici tələbələri tanış etməkdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə yiyələnmək, müxtəlif xalqların elmi, ədəbi əsərlərindən xəbərdar olmaq üçün Azərbaycan dilini xarici tələbələrə, həmçinin xarici dilləri azərbaycanlı tələbələrə mükəmməl şəkildə tədris etmək prioritet məsələlərdən biridir. “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2018-ci il tarixli Sərəncamı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir: *“Azərbaycan Respublikasında hər il yüzlərlə əcnəbi təhsil alır. Ölkəmizi əcnəbi tələbələrə daha yaxından tanıtmmaq, onların Azərbaycan cəmiyyətinə integrasiyasını asanlaşdırmaq və ölkəmizlə mənəvi bağlarını daha da möhkəmlətmək üçün əcnəbilərin, o cümlədən ölkəmizdə təhsil alan xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan dilini öyrənməsinə imkan yaradılması əhəmiyyətli məsələlərdən biridir”* (1). Bu mənada, Azərbaycan dili yüksək səviyyədə tədris edilməlidir ki, əcnəbi tələbələr Azərbaycan dilində müstəqil fikir yürütmək, tərcümələr etmək bacarıqlarına yiyələnə bilsinlər. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan dili üzrə tədris olunan materiallar müqayisəli şəkildə izah edilməli, nəzəri məsələlər konkret əşya, hadisə və dil faktları ilə əsaslandırılmalıdır. Tələbələr dil vahidlərini – fonem, leksem və sintaqmları mexaniki şəkildə deyil, mətn daxilində düşünərək, sərbəst nitq formasında öyrənməlidirlər.

Tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün birinci növbədə, onların lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək lazımdır. Bu məqsədlə bədii ədəbiyyatdan, maraqlı qəzet və jurnal materiallarından istifadə edilməli, dialoqlara, bədii qiraət dərslərinə geniş yer verilməlidir.

Lüğət ehtiyatının genişlənməsinə, zənginləşməsinə, fəallaşmasına kömək edən amillərdən biri də ixtisas üzrə, həmçinin ədəbi və publisistik mətnlərin tərcümə edilməsidir. Tərcümə zamanı mətnlərdəki çətin sözlərin, ifadə və birləşmələrin izah edilməsi tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Mətnlərdəki çətin sözlərin, qrammatikaya aid nümunələrin lövhədə yazılması, yaxud proyektorlar vasitəsilə göstərilməsi görmə yaddaşı ilə mövzunun tələbələr tərəfindən yaxşı qavranılmasına kömək edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Hazırlıq şöbəsində təhsil alan əcnəbi tələbə kontingenti dil bilmə səviyyəsinə görə çox xaosdur. Belə ki, əcnəbi tələbələrdən bəziləri (məsələn, türkiyəli tələbələr) Azərbaycan dilini minimum dərəcədə bildikləri halda, bəziləri, məsələn, Çin, Koreya, Vyetnam və ərəb ölkələrindən gələn tələbələr tamamilə bilmirlər, ümumən, onların bu dil haqqında təsəvvürləri olmur. Ona görə də müəllim tələbələrə fərdi yanaşmalı, onları auditoriyanın ümumi səviyyəsinə yaxınlaşdırmağı bacarmalıdır.

Hazırlıq şöbəsini başa vuran tələbələr müxtəlif ixtisaslar üzrə fakültələrdə təhsillərini davam etdirirlər. Artıq bir neçə ildir ki, ali məktəblərin bütün fakültələrində “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni tədris edilir.

Bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır ki, Azərbaycan dili bütün fakültələrdə eyni səviyyədə tədris oluna bilməz, hər fakültənin spesifikasiyası tədris zamanı nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Azərbaycan dili humanitar fakültələrdə texniki – dəqiq elmlərə nisbətən fərqli şəkildə tədris edilməlidir.

Humanitar fakültələrdə tələbələrin lüğət ehtiyatı ədəbi-bədii, tarixi əsərlərin əsasında zənginləşdirilsə, texniki fakültələrdə bunlarla bərabər, tələbələrin lüğət ehtiyatı dəqiq elmlərə aid leksik vahidlərlə - peşə və ixtisasa uyğun terminlərlə zənginləşdirilməli, dil materialları öyrədilərkən hər bir ixtisasın spesifikasiyası nəzərə alınmalıdır. Hər bir ixtisasın xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun mətnlərin seçilməsi, onların öyrədilməsi, oxu materialları üzərində iş

tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə, müstəqil cümlə qurma qabiliyyətinin inkişafına, rabitəli nitq vərdişlərinin yaranmasına xidmət edir.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci ildə imzaladığı tarixi Fərman Azərbaycan dilinin inkişafı və istifadə sahələrinin genişləndirilməsi üçün yeni imkanlar açmışdır. Bu fərman Azərbaycan dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq istiqamətində dilçi alimlər, metodistlər, müəllimlər qarşısında ciddi vəzifələr qoydu. Bu vəzifələr belə ümumiləşdirilir: “*Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir*” (3). Bu tələbin uğurla yerinə yetirilməsi konkret işlərin görülməsini zəruri etmişdir. Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin mükəmməl öyrədilməsi üçün metodik sistemin işlənilib-hazırlanması həmin işlərdən biridir. Bu sistemdə müəllimin əcnəbi tələbələrlə planlı şəkildə səmərəli metodik fəaliyyəti, ilk növbədə, dil vahidi kimi söz üzərində işlə bağlı olmalıdır. Çünki danışanın və yaxud yazanın öz hisslərini, duyğu və fikirlərini başqasına aydın şəkildə çatdırmasında, müəyyən informasiyaların verilməsində sözün rolu böyükdür. Ətraf-ələmdə əşya və hadisələri adlandırmaq, onları müşahidə və müqayisə etmək, onlar haqqında nəticə çıxarmaq, məlumat vermək söz vasitəsilə mümkün olur. Bu mənada, əcnəbi tələbələrin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə onlarda nitq vərdişlərini formalaşdırmaq mümkündür.

Tədris prosesində lüğət üzrə işlər, təbii ki, əcnəbi tələbələrin söz ehtiyatını artırır, qaydaya salır, rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafına zəmin hazırlayır. Sözsüz ki, dərs prosesində tələbələrin nitqinin zənginləşdirilməsi sözün düzgün tələffüzü, yazılışı, sözün mənası, məna çalarlarının izah edilməsi və sözün rabitəli nitqdə işlədilməsi ilə tamamlanır. Üslubundan asılı olmayaraq, sözlərin mətndəki, cümlədəki mənaları tələbələrə izah olunmalıdır. Məsələn: *Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?! –* nümunəsində *daş* sözünün tikinti materialı mənasında işlənmədiyi nəzərə çatdırılmalıdır. Mətn daxilində rast gəlinən *əba, çuxa, pristav, dərğa* sözlərinin artıq arxaik sözlər olduğu vurğulanmalıdır. Əgər bu məsələlərə diqqət yetirilməzsə, dil öyrənilərdə çaşqınlıq yaranar. Mətnəki çətin sözlərin mənaları üzərində düzgün iş aparılırsa, tələbələr mətnin məzmununu daha dərindən mənimsəyirlər. Sözün mənasının, işlənmə dairəsinin izah edilməsi sözün qavranılmasına, bu isə tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə real şərait yaradır. Fikrimizcə, dil tədrisinin bu aspekti metodikada az öyrənilmişdir. Dil öyrətmə prosesində bu məsələ öz aktuallığını daim saxlamalıdır. Ümumiyyətlə, əcnəbi tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin didaktik imkanları müəyyənəndirilməli, bu işin metodik sistemi optimal qurulmalıdır. Sözlərin bütün cəhətlərinin mənimsədilməsi lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, nəticədə tələbələrin nitq fəaliyyətini təmin və inkişaf etdirir.

Tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində, nitqin inkişafı üzrə aparılan işlərin ümumi sistemində leksik vasitələr üzrə işlər xüsusi yer tutur, çünki burada öyrənilən obyekt sözdür. Leksik vasitələri elmi əsaslarla öyrətmədən dili mənimsətmək olmaz. Söz hər zaman idrak obyektinə olmaqla həm leksik, həm qrammatik mənaya malikdir.

Tələbələrə sözün işlənmə dairəsi, yəni fəal və qeyri-fəal lüğətə daxil olması, mənşəyi, semantik qrupları, eyni zamanda frazemlər dərindən öyrədilsə, dilin qrammatikasını, qrammatik quruluşunu da mənimsəməkdə çətinlik çəkməzlər. Tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi söz üzərində işlə həyata keçirilir. Birinci növbədə, sözün leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənaları da öyrədilməlidir. Leksik mənaya malik olan hər bir söz qrammatik cəhətdən qaydaya salınır, yəni müəyyən şəkillərə, formalara düşür. Qrammatik məna da bəzən leksik mənadan asılı olur. Məsələn, feilin leksik mənası ismi müxtəlif şəkillərə salır, onun hal kateqoriyasını müəyyənəndirir. Məsələn, *Kitabı oxuyuram. Kitaba baxıram. Kitabdan öyrənirəm*. Müəllim leksik məna ilə qrammatik mənənin vəhdətdə olduğunu öyrətməlidir.

Akademik V.Vinoqradov göstərir ki, leksik məna sözün aid olduğu nitq hissəsinin, qrammatik kateqoriyanın xüsusiyyətindən, ...yaxın mənalı sözlərlə semantik münasibətindən, ekspressiv-üslubi rəngindən asılı olur (6, s. 5).

Hər bir sözün leksik mənasının əsasında anlayış durur, lakin heç bir sözün mənası təcrid olunmuş halda deyil, kontekstdə, yəni qrammatik mənası ilə izah olunmalıdır. Bəzən sözün leksik mənası asanlıqla qavranılmadığı halda, qrammatik məna dərk edilmir. Ona görə də bu mənalar

qarşılıqlı vəhdətdə - mətn, cümlə daxilində izah edilməlidir. Sözün leksik mənası bir çox hallarda ona verilən adlara sıx bağlı olur. Hər hansı əşya və ya hadisə onu digər əşya və hadisələrdən fərqləndirmək üçün xarakterik əlamətlərə - forma, rəng, funksiya və s. görə adlanır. Məsələn, rus mənşəli sözlərə diqqət edək: **vertolyot** – *вертикаль летать* – üfüqi uçmaq, **pulemyot** – *пуля* – güllə, *mematb* – *atmaq* kimi sözlər icra etdikləri mənaya görə, dilimizdə işlənən *qarğa* sözü isə onun səsinə görə (təqlid əsasında) belə adlandırılır.

Sözlərin tək və çoxmənalılığının, həqiqi və məcazi mənaların, şəkil və məzmunca fərqlənən söz qruplarının: omonim, sinonim və antonimlərin tədrisi zamanı öyrədilən nəzəri biliklərə aid verilən nümunələr vasitəsilə tələbələrin lüğət ehtiyatı kifayət qədər zənginləşir.

Sözlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri çoxmənalılığa malik olmasıdır. Dildəki sözlərin az qismi tək-mənalıdır və belə sözlərin çoxu elmi-texniki ixtisaslarla bağlı terminlərdir: *xlor*, *azot*, *optika*, *metafor* və s. Çoxmənalılıq – sözün həqiqi mənasının məcazi mənada işlənmə bilməsi deməkdir. Tədris prosesində əcnəbi tələbələrə *boğaz*, *ayaq*, *göz*, *qol* və s. kimi sözlərin bir neçə əşya, əlamət, proseslər ifadə edə bilməsi öyrədilərsə, onların lüğət ehtiyatı sözün mənə cəhətinin dərk edilməsi yolu ilə zənginləşər. Məsələn: *düşmək* feili – *yuxarıdan enmək* mənasından başqa, *başə düşmək* (anlamaq), *işə düşmək* (çətinliklə qarşılaşmaq) mənalarında da işlənir. Deməli, bir söz müxtəlif hadisələri, əşya və anlayışları adlandırma bilir.

Leksik və qrammatik omonimlər, sinonim və antonimlərin tədrisi zamanı müəllim dildə mövcud olan bu söz qruplarının spesifik xüsusiyyətlərini öyrətməklə yanaşı, tələbələrin lüğət ehtiyatının həmin dil vahidləri ilə zənginləşməsinə xüsusi diqqət göstərməlidir. Tələbə dilimizdə işlənən *qəhrəman* sözü ilə yanaşı, *cəsur*, *cəsarətli*, *qoçaq*, *mərd*, *igid*, *qorxmaz*, *mətin*, *fədakar* kimi sözləri də öyrənməli və başə düşməlidir ki, bu sözlər “heç nədən qoxrmayan” mənasında – vahid, ümumiləşmiş mənə əsasında mərkəzləşir. Lakin eyni zamanda belə sözlərin yaxın və eyni mənə ətrafında mərkəzləşməsi hər məqamda, hər şəraitdə bir-birini əvəz etməsi anlamına gəlməməlidir. Deməli, sinonimlər müəyyən mənə çalarlığına və üslubi rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənir. Bir məqamda *qəhrəman insan*, *cəsur insan*, *fədakar insan* ifadələri məqbul sayılırsa, *müharibə qəhrəmanı* əvəzinə *müharibə fədakarı*, *müharibə cəsuru* ifadəsi məqbul hesab olunmur.

Real varlığın müəyyən cəhətlərinin əks mənaları antonimlərdə ifadə olunduğu üçün dilin lüğət tərkibi bu qrup sözlərlə zəngindir. Ona görə də tələbələrin lüğət ehtiyatını az vaxt içərisində antonimlər vasitəsilə zənginləşdirmək mümkündür. Lakin burada da bir cəhət nəzərdən yayınmamalıdır. Tələbəyə anlatmaq lazımdır ki, *gecə-gündüz*, *isti-soyuq*, *müharibə-sülh* antonimlərini başqa cür işlətmək mümkün deyil. Nüqdə *sağlam* – *zəif*, *xəstə* – *sağlam*, *sağlam* – *halsız*, *avam* – *gözüaçıq*, *avam* – *savadlı*, *avam* – *dünyagörüşlü* tipli antonimləri işlətmək mümkündür. Deməli, ziddiyyətin nisbiliyi məsələsi də diqqətə çatdırılmalıdır.

Tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində “Söz yaradıcılığı” bəhsinin tədrisi də önəmli rol oynayır. Belə ki, leksik işlərin linqvovodidaktik əsaslarından bəhs edərkən söz yaradıcılığı üzərində dayanmaq vacibdir. “Söz yaradıcılığı morfologiyaya sıx yaxınlaşır, eyni zamanda, o, leksikadan ayrılmazdır” (2, s. 40).

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin mənbələri çoxdur, bu işi yalnız tədris prosesi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Təbiətdə mövcud olan əşya və hadisələr, canlı və cansız varlıqlar, müxtəlif mərasimlər, əyləncəli tədbirlər, ictimai məsələlər, insanların əmək fəaliyyəti, ekskursiyalar və s. lüğət ehtiyatını zənginləşdirən başlıca mənbələrdir. Lakin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi həm də təlim prosesində həyata keçirilir ki, bu prosesdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri əsas yer tutur.

Məşhur dilçi-metodist alim Y.Kərimov şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsindən bəhs edərkən yazırdı: “*Lüğət üzrə işi psixoloji biliklərdən təcrid olunmuş şəkildə aparmaq mümkün deyil. Obyektiv varlıq insanın dilində deyil, şüurunda anlayış və mühakimə şəklində əks olunur. Anlayış dildə söz və söz birləşməsi vasitəsilə ifadə olunur. Nitq ilə təfəkkür qırılmaz vəhdətdədir. Beynimizdə yaranan hər hansı fikir dilimiz vasitəsilə, dil materialı əsasında başqalarına çatdırılır. Deməli, lüğətin zənginləşdirilməsi fikrin məzmununun zənginləşdirilməsi ilə əlaqədardır*” (4, s. 436).

Görkəmli psixoloq F.Ə.İbrahimbəyov qeyd edirdi ki, “*insanlar özləri yaxşı başa düşmədiklərini ifadə edərkən söz tapa bilmirlər. Ona görə də şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə onların təfəkkürünün inkişafı üzrə iş paralel getməlidir*” (5, s. 16-23).

Azərbaycan dili dərslərində əcnəbi tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi quru, sxematik şəkildə, əzbərçilik yolu ilə deyil, şüurlu şəkildə aparılmalıdır.

Azərbaycan dili əcnəbi tələbələrə ikinci dil kimi tədris edildiyi üçün təlim prosesində bir sıra tələblərə riayət olunmalıdır:

- ❖ tələbələrin Azərbaycan dilində mütaliəsi təşkil edilməlidir;
- ❖ tələbələrin tələffüzünə qarşı diqqətli olmalı, orfoepik səhvlər düzəldilməlidir;
- ❖ Azərbaycan dilinin tələbələrin ana dilləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarılmalı, müqayisələr aparılmalıdır;
- ❖ Nəzəri məsələlərin praktik tətbiqinə geniş yer verilməlidir;
- ❖ Dilin qrammatik cəhətdən öyrənilməsi təmin edilməlidir;
- ❖ Tələbələrin rabitəli nitqini inkişaf etdirmək əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır;
- ❖ Azərbaycan dilində esselər, referat, məruzələr və s. yazdırılmalı, ixtisasa dair lüğətlər tərtib edilməlidir;
- ❖ Terminlərin mənası aydınlaşdırılmalı, dialoqlara geniş yer verilməlidir və s.

Azərbaycan dili təlimində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan, o cümlədən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməli, motivasiya yaradılmalıdır. Azərbaycan dili təlimi elmi və praktik xarakter daşılmalı, nəzəri və təcrübi məlumatlar sistemli, rabitəli şəkildə mənimsədilməli, tələbələrin lüğət ehtiyatı yeni-yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <https://president.az/articles/29492> (17.05.20)
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984
3. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı / <http://www.e-qanun.az/framework/3568> (17.05.2020)
4. Kərimov Y. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2014
5. Ибрагимбеков Ф.А. Психологические основы обучения учащихся второму языку // «Русский язык в киргизской школе», №3, 1963.
6. Виноградов В. Основные типы лексических значений слов // «Вопросы языкознания», Москва, 1953, № 5.

XÜLASƏ

Məqalədə əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin günün prioriteti məsələsi olduğu göstərilir. Araşdırmada qloballaşma şəraitində xalqların bir-biri ilə inteqrasiyası üçün dil öyrənmənin əhəmiyyəti vurğulanır. Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin, leksik vahidlərinin, qrammatikasının öyrədilməsinin məqsədləri açıqlanır. Azərbaycan dilində əcnəbi tələbələrin rabitəli nitqə yiyələnmələri, ünsiyyət saxlamaları üçün tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yollarından bəhs edilir. Azərbaycan dilinin təlimi prosesində dili mənimsətmək üçün bir sıra tədbirlər göstərilir və bu tələblərə riayət etmək məsləhət görülür.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, əcnəbi tələbələr, lüğət ehtiyatı, dil təlimi.*